



ПРЕЗИДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

31.08.2022

м. Київ

№ 246

Українська державність: історичні
ретроспекції, сучасні загрози та виклики

Заслухавши та обговоривши доповідь директора Інституту історії України НАН України академіка НАН України В.А.Смолія «Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики», Президія НАН України констатує, що повномасштабна війна Російської Федерації проти України не лише кардинально змінила уявлення про рівень загроз існуванню української державності та українців як нації, але й окреслила комплекс проблем, що стануть об'єктом наукового осмислення та поглиблених фундаментальних і прикладних досліджень.

Становлення держави відображає не лише кардинальні зрушення в організації суспільства, а й якісний стрибок на історичній авансцені. Саме держава забезпечує збереження й передачу екзистенційних смислів народу/нації в історичному часі та просторі, передусім базові засади національного буття. Кожна національна історія нерозривно пов'язана з державними проєктами. Не є винятком у цьому сенсі й історія України.

Формування держави є багатовимірним і довгим процесом. Часто він охоплює цілі історичні епохи. Дослідники становлення та часу виникнення давньоруської держави й до сьогодні продукують різні концептуальні пропозиції стосовно однієї з найдавніших епох нашої національної історії. Водночас давньоруська минувшина стала полем жорстоких «боїв за історію», в яких протистояли український національний і російський імперський проєкти. Дискусії, відомі як змагання за так зване руське первородство чи киево-русську спадщину, у новітніх російських прочитаннях де-факто стали освяченням неоімперської експансії путінської Росії.

На історичній авансцені середньовічної Європи Київська Русь була однією з найбільших і могутніх держав X–XIII ст. Її політична суб'єктність впливала на перебіг історії Візантії, Балкан й Скандинавії, Польщі та Балтії, Причорномор'я і Поволжя, а також інших європейських країн і регіонів. Врешті існування давньоруської середньовічної держави спричинилося до цілої низки інших державно-політичних проєктів пізнього середньовіччя та раннього модерного часу.

На пограничних теренах між золотоординським і греко-римським світами конституювалася одна зі спадкоємиць давньої Русі – Галицько-Волинська держава. Її понад столітня історія привела до заснування Львова, коронації 1253 р. Данила Галицького, а також формування самобутньої галицької культурної традиції.

Іншим спадкоємцем Київської Русі вважається Велике князівство Литовське. Його і донині чимало науковців метафорично називають Литовсько-русською державою, оскільки протягом XIV ст. в її складі опинилася більшість українських земель. Їхня інкорпорація відбулася на договірних засадах. Окремі регіони території України були практично самоврядними частинами Литовської держави. Наявність політичної автономії виразно засвідчує карбування у XIV ст. власних монет на Поділлі, Волині, Київщині та Сіверщині. До появи Литовського Статуту 1529 р. Волинська та Київська землі мали своє регіональне право, зафіксоване спеціальними привілеями. Тривалий час зберігався високий політичний статус київських князів, а термін «Київське князівство» залишався в обігу ще у XVII ст.

Відтак один із найтриваліших періодів історії України, котрий досить часто маркують як «бездержавний», насправді плекав оригінальну традицію державності. Не випадково Михайло Драгоманов розглядав Велике князівство Литовське як самобутню федерацію східноєвропейських народів.

Пізніше на цивілізаційному та культурному перехресті Сходу Європи постала Українська козацька держава, що органічно сполучила як окцидентальні, так і виразні орієнтальні риси. Ця ранньомодерна станова держава сформувалась на соціокультурній основі козацтва як степового лицарства, котре в багатьох аспектах нагадувало західні ордени і водночас запозичило чимало традицій кочового світу.

Провідна роль будівничого й фундатора України-Гетьманщини безперечно належить гетьману Богдану Хмельницькому. Саме він очолив потужний викид національної енергії українців на початку 1648 р. Ця доленосна подія причинилася до Національної революції і важкої війни. Однак тогочасні складні геополітичні реалії змусили гетьмана піти на укладення союзу з Московією, умови якого невдовзі були грубо порушені царями. Наступники Богдана Хмельницького, опираючись російській експансії, намагалися зберегти Україну-Гетьманщину, шукали зовнішніх союзників. У цих змаганнях виник українсько-шведський альянс 1708–1709 рр. супроти Москви, ініційований гетьманом Іваном Мазепою. Його соратники започаткували першу українську політичну еміграцію, в середовищі якої 1710 р. постала унікальна пам'ятка історико-правової думки – Конституція Пилипа Орлика, де вперше на наших теренах виразно проступають контури майбутньої демократичної держави, встановлюється рівність усіх громадян перед законом, обмежується влада монарха і артикулюється унеможливлення деспотизму московського типу;

конститууються територія і кордони як невід'ємні атрибути Української держави (причому спеціально наголошується на цілісності території і недоторканості кордонів); держава декларується як світська, але з наданням державних гарантій православної релігії. В разі перемоги над московським військом проголошується повернення усіх загарбаних Московією земель і відновлення кордонів, повернення полонених, відшкодування матеріальних збитків, заподіяних московською агресією, повернення Київського митрополичого престолу тощо.

Імперські загарбницькі плани російського царизму призвели у 1764 р. до ліквідації Гетьманщини. Проте вона заклала потужну державотворчу традицію українців, яка пізніше ініціювала нові державні проекти.

Велика війна 1914–1918 рр. повністю переформатувала горизонт можливостей українського національно-державного відродження. На межі 1917–1918 рр. Українська Народна Республіка з'явилася на політичній карті Європи як національна держава і суб'єкт міжнародного права. Під час Української революції 1917–1921 рр. було випробувано кілька моделей національної державності: соціалістично-демократична (УНР доби Центральної Ради), консервативна (Українська Держава гетьмана Скоропадського), ліво-демократична (УНР часів Директорії) та ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка). Жодну з них не вдалося реалізувати повною мірою внаслідок складного поєднання несприятливих міжнародних обставин і внутрішніх чинників.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. призвела до утвердження в Україні російського більшовицького режиму, влада якого була примарно «легітимізована» у вигляді начебто «рівноправної» союзної республіки у структурі СРСР. Виникла «радянська культура» з викривленими нормами і стандартами соціального життя, апокрифічними намаганнями компартійних ідеологів витворити «нову історичну спільність людей – радянський народ».

У 1991 р. Україна як держава відродилася і знову постала на політичній мапі світу, діставши визнання понад 140 країн. Наприкінці лютого 2014 р. розпочався найдраматичніший і найскладніший період у новітній історії нашої держави, котрий триває й сьогодні. Російська збройна агресія проти України виразно показала, що серед широкого арсеналу її підготовки і здійснення путінський режим задіяв масштабні пропагандистські кампанії, базовані на активному використанні історичного нарративу.

Розпочавши повномасштабну війну проти України, Росія грубо порушила Статут ООН, численні норми міжнародного права та прав людини, зруйнувала усталений світовий правопорядок, поставила людство на межу нової світової війни.

У сучасному протистоянні російській збройній агресії Україна дістала потужну військово-технічну, фінансову, інформаційну, санкційну підтримку провідних світових держав. Міжнародна наукова громадськість також виявляє повну солідарність з українськими колегами. Створюються умови для подальшого зміцнення міжнародних контактів українських науковців, зокрема активізації роботи спільних комісій істориків України і Польщі, Німеччини, Болгарії та інших. Сучасні військово-політичні реалії актуалізують тематику міжнародних наукових конференцій, круглих столів, дискусій. Слід вітати і підтримати ініціативу канадських, німецьких та українських науковців, які започаткували міжнародний семінар «Історики та війна: переосмислення майбутнього».

Істотні корективи внесено в змістово-інформаційне навантаження офіційних і допоміжних сайтів академічних установ. Вони висвітлюють фахові відповіді науковців на виклики воєнної доби, аргументовані викриття путінських ідеологем, поширюють особисті рефлексії учених на цинічні злодіяння окупантів.

Російська агресія створює прямі загрози національним історико-культурним надбанням. Нагальною проблемою є збирання і документування свідчень про російсько-українську війну, які складуть джерельну базу написання повної і об'єктивної історичної панорами героїчної боротьби за державу і за незалежність.

Фахівцями Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України з цієї проблематики видано національні доповіді: «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз», «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності» (за ред. академіка НАН України С.І.Пирожкова).

Науковці Інституту історії України НАН України опублікували видання: «Україна. Нариси історії», «Україна крізь віки», «Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи», «Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення» та ін. На основі «Енциклопедії історії України» здійснюються підготовчі заходи зі створення мультимедійного енциклопедичного ресурсу з історії України. Розширено коло профільних довідкових видань: «Україна: хронологія розвитку», «Звід пам'яток історії та культури України», безпрецедентним за масштабністю є проект «Реабілітовані історією».

В Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України опубліковано праці: «Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях», «Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз», «Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства» та ін.

Вчені Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України видали монографії: «Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи», «Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення», «Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення», «Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення», «Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор» та ін.

У Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» опубліковано монографії: «Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)», «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору», «Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії)», «Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому» та ін.

Нині історики НАН України успішно реалізують актуальний науковий проект «Російсько-українська війна 2014–2022 років». Глибока впевненість у перемозі України позбавить необхідності розширювати його хронологічні рамки. Запорукою цьому є успішні дії ЗСУ, героїзм наших воїнів, потужна підтримка світової спільноти.

Великий евристичний та інформаційний потенціал виявив багатотомний проєкт «Енциклопедія сучасної України», який репрезентовано у паперовому й електронному форматах.

Правознавці НАН України активно працюють над проблемами наукового і методичного забезпечення реформування правової бази в контексті викликів, породжених російською збройною агресією, – дії воєнного стану, правового режиму війни, розслідування злочинів російських окупантів, правового нігілізму відверто аксіоністських місцевих «референдумів».

Таким чином, розв'язана Росією проти України війна має історичні, правові, соціальні, моральні, цивілізаційні виміри. Саме на їх дослідження мають бути орієнтовані далі студії українських вчених-гуманітаріїв.

Президія Національної академії наук України постановляє:

1. Доповідь академіка НАН України В.А.Смоля «Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики» взяти до відома.

Схвалити діяльність установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України щодо системного дослідження проблематики історії української державності.

2. Інституту історії України НАН України (академік НАН України В.А.Смоля), Інституту археології НАН України (член-кореспондент НАН України В.П.Чабай), Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» (член-кореспондент НАН України А.І.Кудряченко), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України (член-кореспондент НАН України О.О.Рафальський), Інституту держави і права ім.В.М.Корецького НАН України (академік НАПрН України О.В.Скрипнюк), Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України (доктор історичних наук І.Я.Соляр), Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського (доктор історичних наук Г.В.Палакін):

2.1. Вважати одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень розроблення актуальної проблематики з історії української державності, а також широку популяризацію цього сегмента наукового історичного знання.

2.2. Сконцентрувати дослідження на вивченні військово-політичного протистояння Росії і України в історичній ретроспективі; історії формування територіальних кордонів України, минулого і сучасності українсько-російського пограниччя у просторі конфлікту ідентичностей; історичної природи і сучасних проявів імперських зазіхань Росії на українські території.

2.3. Організувати систематичне проведення наукових форумів з тематики історії української державності з обов'язковим оприлюдненням їхніх матеріалів.

2.4. Забезпечити видання монографічних досліджень і колективних праць з тематики історії національної державності.

3. Інституту історії України НАН України (академік НАН України В.А.Смоля):

3.1. Продовжити поглиблене вивчення окремих періодів з історії національної державності, зокрема часу виникнення, умов формування та особливостей функціонування середньовічної держави – Русі з центром у Києві у IX–XIII ст., а також історії відновлення державності та існування Української держави з кінця 80-х років XX ст. до нинішнього часу.

3.2. Підготувати і надіслати в I кварталі 2023 р. до Офісу Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, комітетів Верховної Ради України, Міністерства культури та інформаційної політики України аналітичні записки «Український проєкт. Цивілізаційні фронтони та соціокультурні екстрими XX – початку XXI ст.», «Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій», «Конфліктологічний вимір становлення регіональної ідентичності українського суспільства».

3.3. Протягом 2023–2024 рр. підготувати й опублікувати монографічні дослідження: «Україна в геоспросторі середньовічної і ранньомодерної цивілізації: ідентифікаційні та соціокультурні контексти», «Соціокультурний простір українсько-російського пограниччя: ідентифікаційні маркери в умовах конфлікту».

4. Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України (доктор історичних наук Г.В.Папакін) продовжити підготовку і видання Зібрання творів Михайла Грушевського.

5. Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (член-кореспондент НАН України Л.А.Дубровіна) продовжити наповнення спеціалізованого блоку «Електронних колекцій» е-бібліотеки «Україніка» та «Цифрової бібліотеки історико-культурної спадщини».

6. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Відділення історії, філософії та права НАН України (академік НАН України В.А.Смолій) та Науково-організаційний відділ Президії НАН України.

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України

Анатолій ЗАГОРОДНІЙ

В.о.головного вченого секретаря
Національної академії наук України
академік НАН України

Вячеслав БОГДАНОВ